

KIMMO RENTOLA

Eljas Erkon sota ja rauha

Kimmo Rentola arvioi Ohto Mannisen ja Raimo Salokankaan kirjoittaman Eljas Erkon elämäkerran sekä tarkastelee Britannian merkitystä talvisodan taustatekijänä ja Suomen Venäjä-suhteen pitkäaikaista dilemmaa: ollako hattu vai myssy?

■ Eljas Erkon elämäkerta on komea kirja. Suojalehti mustaa ja kultaa, taitto ja typografia viimeisen päälle, kunnan paperi, kustannustoimitettu, miellyttävä lukea ja kätevä, ellei 749-sivuisen opuksen paino häiritse. Kaikesta näkee, ettei yhtiön toisen haaran suuruuden luoja ole kustantajalle mikään tavallinen kipsipää.¹

Normaalin pahansuopa lukija osaa jo odottaa toteamusta: vaan silkkoa sisältä. Se odotus täytyy pettää, sillä kirjan sisältö ansaitsee vivahteisemman tarkastelun.

Kuuluisaa ensi yön oikeutta ei nykytiedon mukaan ole keskiajan todellisessa historiassa juuri esiintynyt, mutta historian tutkimuksessa se on arkipäivää. Nyt tekijät ovat käytännössä ensimmäisinä päässeet kunnolla käsiksi Eljas Erkon myyttiseen arkistoon, joka viimein tulee tutkimuksen ulottuville.

Moni arvostelija on jo huomauttanut, ettei uusi teos muuta ratkaisevasti kuvaa Suomen sota-ajan asemasta eikä siis tuo juurikaan uutta. Tähän täytyy sanoa kolme

asiaa. Ensin se, että vaikka jäämme vaille käänteentekevää uutta, teos tuo paljon pieniä ja keskisuuria uutuuksia, joiden havaitsemista tosin vaikeuttaa se, ettei niitä hehkuteta lainkaan.² Joukossa on sekä laajakantoisia prosesseja kuten jatkosodan ns. rauhanoppositiota valottavaa ainesta että merkittäviä yksityiskohtia, kuten tieto, että neuvottelijoiden lähtiessä toista kertaa Moskovaan syksyllä 1939 Mannerheim soitti viime hetkellä Erkolle ja esitti uutta yllättävää myönnytystä. Tosin Erko ei merkinnyt muistiin, mikä se oli.³

Toiseksi: on tutkimustulos, ettei suljettu arkisto sittenkään sisällä ratkaisevaa salaisuutta, vaan tiedot sopivat aikaisempaan kuvaan ja täydentävät ja jossain määrin muuttavat sitä. Olennaisesti sama kokemus saatiin 1990-luvulla Moskovan arkistoista. No, löytyi sieltä enemmän.

Lopuksi on myönnettävä, että ylipitkä salausaika helposti devalvoi talteen pantujen asiakirjojen arvon, koska sisältö tihkuu esiin muita teitä, huonommin ja epätäsmällisemmin, mutta kuitenkin. Tämä opetus kannattaa esim. Kalevi Sorsan oikeudenomistajien ottaa huomioon.⁴

Kaksi kirjaa

Erkon elämäkerta sisältää oikeastaan kaksi kirjaa, joilla on kummallakin oma selkeärajainen teemansa: toisaalta on Raimo Salokankaan kuvaus Eljas Erkosta Helsingin Sanomien ja Sanoma Oy:n yliveraisen suuruuden luoja, toisaalta Ohto Mannisen tarkastelu Erkosta ulkopoliittikkona, eritoten ulkoministerinä talvisodan alla. Nämä ovat Erkon toiminnan päähaaroja ja kirjoittajiksi valittujen professoreiden bravuurialoja, jo-

ten jako on luonnollinen. Pällekkäisyyksiä ei juuri ole jäänyt, häiritsevimpänä ehkä Erkon vuoden 1929 ulkopoliittisen ohjelman toistaminen.

Toisaalta teemajako vie siihen, ettei teos laajuudestaan huolimatta ole kokonaiselämäkerta, sikäli kun sellaista voi ollakaan. Tärkeitä teemoja rajautuu pois tai saa vavaaisen käsittelyn. Se koskee varsinkin nuorta Erkkoa, hänen muovautumistaan, poliitista ja kulttuuritaustaansa, sosiaalisia verkostojaan. Pois on tietysti jätetty sellaista, mikä löytyy Eero Erkon elämäkerrasta (Sepo Zetterberg), mutta nimenomaan Eljaksen kasvua selittävää ainesta olisi kaivannut lisää. Vuodelta 1917 kerrotaan, että hän kävi kesätyöpaikastaan Viipurista usein Pietarissa – eikä siitä sen enempiä. Nuorukainen ei kuitenkaan voinut edes riiuureissuilla, tai millä asioilla olikaan, välttyä havaitsemasta mitä kaupungissa oli meneillään. Elämäkerran olisi sietänyt pohtia kuohunnan vaikutuksia hänen käsityksiinsä Venäjästä ja sen näköaloista.

Ehkä tämäntapaiset puutteet johtuvat siitä, että tekijät ovat halunneet kattavasti esitellä nimenomaan uutta aineistoa, mikä on kiitettävä pyrkimys, mutta toisaalta silloin on paikoin jääty sen aineiston vangiksi. Jos Erkko ei kirjoittanut päiväkirjaansa kesän 1917 Pietarista, sitä ei selosteta. Edes aineiston laeva esittely ei kuitenkaan poista monen tulevan tutkijan tarvetta nähdä, mitä Erkko tästä tai tuosta asiasta päiväkirjaansa tarkkaan ottaen merkitsi. Ehkei päiväkirjojen julkaiseminen olisi hassumpi idea, riippuen volyymin ja muista seikoista. Tehtävään olisi loistava ammattimies, Kauko Rumpunen. Sekään julkaisu ei korjaa edistyspuoluetta koskevan perustutkimuksen vähäisyyttä.

Yksityisasiat, etenkin Eljaksen perustama perhe, jää elämäkerrassa mainintojen varaan, edes perheen kieliolot eivät selviä. Paradoksaalista kyllä, juuri lehtimagnaatit ovat usein varjelleet tarkkaan omaansa ja naisväkensä yksityisyyttä. Usein on kuitenkin niin, että yksityisen puolen valaiseminen ja sen yhdistäminen julkikuvaan voi auttaa ymmärtämään ja selittämään julkisen toiminnan sfääriä. Tuskin Eljas Erkon elä-

mästä olisi löytynyt mitään sen veroista kuin Pekka Herlinillä, mutta varsinkin sosiaalisten verkostojen tarkempi analyysi olisi ollut hyödyksi. Ehkä pidättyvyyden syy onkin se, että yksityis-Erkko saattoi olla melko yksioikoinen ja jopa tylsä, ainakin herrakarsaalta lakeudelta kotoisin olevan Salokankaan muutaman sivuviittauksen valossa. Ei se vähennä hänen saavutustensa merkitystä.

Valtaosan tekstistä on kirjoittanut Salokangas, joka on omimmillaan kuvatessaan *Helsingin Sanomien* vaiheita. Käsitys tärkeistä käänneistä paranee, etenkin siitä vaiheesta, kun Eljas Erkko isänsä kuoleman jälkeen varmisti lehden suvulle ja omiin käsiinsä, vastoin edistyspuolueen johtomiesten pyrkimyksiä. Silloin syrjään joutuneen päätoimittajan W. W. Tuomiojan pojanpoika silmäili omassa kirja-arviossaan erityisen kiinnostuneena juuri tätä jaksoa.⁵ Suomi on tällainen, 'kaikilla' on yhteys 'kaikkiin'.

Valaisua saadaan myös sodanjälkeisiin vaiheisiin. Onhan *Valittujen Palojen* tai *Aku Ankan* julkaisupäätös Suomen kylmän sodan aikaisen ilmapiirin ja 'lännettymisen' historiassa monin verroin merkittävämpi teko kuin jokin ministerinpaikka tai tavanomainen hallituskonstellaatio. Täytyy myöntää, että sopimusneuvottelujen tai painokonehankkeiden tarkka kuvailu on pitkästyttävää luettavaa, mutta jossain senkin tiedon on oltava.

Erkon sota – ja brittien?

Paasikivi käytti talvisodasta mielellään nimitystä 'Erkon sota', mikä oli sikäli kohtuu-

1. Ohto Manninen & Raimo Salokangas (2009) *Eljas Erkko: Väikenematon valtiomahdi*. WSOY 2009. 749 s.

2. Matala profiili on niin korostettu, että tulee mieleen, lähettääkö Manninen näin terveisiä kahdelle erilaiselle vastapuolelleen, perusantagonistilleen Heikki Ylikankaalle tai omalle entiselle kumppanilleen Hannu Rautkalliolle.

3. Uutuuskien joukossa on monenlaisia tiedustelutietoja ja -yhteyksiä, Mannerheimin asenteita valottavaa ainesta, tietoja Paksun Hermanin eli Göringin asemasta ja toimista.

4. En tietenkään tarkoita sitä, että Sorsan paperit pitäisi oikopäätä ojentaa haaskalinnuille, mutta jonkinlainen järjestynyt avaaminen jo ennen nyt voimassa olevaa määräaikaakaan voisi olla paikallaan.

5. Erkki Tuomiojan arvostelu Erkko-kirjasta, *Helsingin Sanomat* 17.11.2009.

ton solvaus, ettei Stalinin isyyttä voi vakavasti kiistää. Arvostelukyvystä toki voi keskustella, ulkoministeri ei enimmäen aikaa uskonut sodan voivan todella tulla. Siinä uskossaan hän ei tosin ollut yksin.

Syntipukkina Erkkö joutui loppuiäkseen syrjään ulkopoliittisesta päätöksenteosta ja valtion johtotehtävistä. On silti luultavaa, vaikka asiaa ei voidakaan varmuudella tietää, että taipumattomuus syksyllä 1939 johditi lopulta Suomen kannalta parempaan tulokseen kuin myönnytykset olisivat johtaneet. Myönnytyksillä olisi vältetty talvisota, mutta miten olisi kestäetty kesän 1940 paine, jos Neuvostoliitolle olisi luovutettu alueita ja tukikohtia eikä suomalaisilla – eikä Stalinilla – olisi ollut talvisodan kokemusta alla.

Teesi Erkon sodasta voidaan siirtää syrjään, mutta sen takaa kohooa tämänkin kirjan valossa kysymys brittien merkityksestä talvisodan syttymisen kannalta. Brittien talvisodan aikana tarjoama apu joutui suomalaisessa tutkimuksessa (etenkin Jukka Nevakivi) jo aikaa sitten kriittiseen tarkasteluun, mutta heidän roolinsa talvisodan alla ei ole vielääkään täysin valjennut.

Lontoossa nykyään saatavilla olevan aineiston valossa Erkon suhde britteihin näyttää vieläkin läheisemmältä kuin hänen omien merkintöjensä pohjalta. Suvereeni ja kielitaitoinen anglofiili oli briteille erittäin tervetullut, toista maata kuin pääministeri Cajander, jonka kohtaaminen oli brittien meriministerille kaikkien aikojen tahmein ja raskain tilaisuus.⁶ Tiiviissä keskustelusuhteissa Erkkö ei salannut anglofiliytensä reunaehtoja eli sitä, että jos britit Moskovan neuvotteluissa keväällä ja kesällä 1939 antaisivat Stalinille periksi Itämeren piirissä, se sysäisi Suomen Saksan leiriin, jonne moni etenkin upseeripiireissä muutenkin mieli. Kun Suomi toukokuussa 1939 torjui Saksan tarjoaman hyökkäämättömyyssopimuksen Itämeren maille (kirjassa s. 212), Erkkö kertoi lähettiläs Thomas Snow’lle, että sotilaspiirit ja varsinkin sotaväen päällikkö kenraali Österman olivat jyrkästi vaatineet Saksan tarjouksen hyväksymistä. Ulkoministeri sai Ruotsin ja Norjan linjan mukaisen torjuvan kantansa vain vaivoin läpi

saatuaan yleisesikunnan päällikön kenraali Oeschin tuekseen.⁷

Niin kuin usein käy, lähettiläs Snow samastui asemamaahansa. Lontoossa sen sijaan pysyi kirkkaana mielessä, ettei Suomen etu välttämättä ollut sama kuin brittien. Kun Erkkö keväällä pelkäsi – ja viimein varmuudella ”tiesi” – punalaivaston ottavan tilaisuuden tullen Ahvenanmaan, Lontoossa nähtiin, että vaikka Neuvostoliiton saapuminen Pohjanlahden suulle uhkaisi Suomea, se olisi tervetullutta Britannialle, koska se vaarantaisi Saksan malmikuljetukset.⁸

Vielä pitemmälle tätä järkeilyä kuljetettiin, kun Suomi lokakuun alussa 1939 sai kutsun Moskovaan. Foreign Officen pohjoisella osastolla nähtiin, ettei ”Suomelle paras kurssi (ts. sen omasta näkökulmasta)” välttämättä ollut yhtä kuin ”hyödyllisin palvelus jonka se voi suorittaa (ts. meille)”. Suomalaiselle sota Neuvostoliittoa vastaan ja mahdollinen miehitys oli hirvitys, mutta briteille se voisi avata näköaloja, arvioi osaston ykkösvirkamies Lawrence Collier. Sodankäynti näet imisi neuvostoöljyä, ruokaa ja sotatarvikkeita, jotka muuten voitaisiin lähettää Saksaan. Sitä paitsi hyökkäys kiihottaisi neuvostovastaista mielialaa Yhdysvalloissa, mille voisi olla käyttöä. Eikä sitäkään voinut sulkea pois, että venäläisten hyökkäys sitenkin veisi heidät välirikoon Saksan kanssa. Näin ollen brittien intressissä oli ”toivottavaa, että suomalaiset taistelisivat”, varsin-

6. Duff Cooperin päiväkirja 15.8.1938, *The Duff Cooper Diaries 1915-1951* (2005) ed. by John Julius Norwich, London: Weidenfeld & Nicholson. – “We had a dinner party on board and Diana and I thought it the stickiest and heaviest of all the parties we have had or attended. The Prime Minister and his wife impose an intolerable burden and cast an impenetrable gloom. He speaks, when he does, from behind a moustache which entirely conceals his face and he makes no more effort than his wife does to maintain conversation. Diana was quite exhausted at the end of it, but I dare say the Finns enjoyed it in their melancholy way.”

7. Craig Gerrard (2005) *The Foreign Office and Finland 1938-1940: Diplomatic sideshow*, London: Frank Cass, 68 –. Kirja ei ole ensiluokkainen, mutta siinä on erittäin kiinnostavaa aineistoa.

8. Gerrard (2005) 38–39.

kin kun he asevelvollisuutensa ansiosta saisivat kokoon suhteellisen suuren armeijan.⁹

Ulkoministeri lordi Halifax ei kenties näin pitkälle seurannut virkamiesten järjelyä, mutta hän puolestaan levitti käsitystä, että Neuvostoliiton uhka saattoi hyvinkin olla bluffia. Se arvio kantautui Erkon ja muidenkin korviin ja ruokki peräänantamattomuutta.

Lähettiläs Snow kehitti Helsingissä sellaisen suunnitelman, että Neuvostoliiton mahdollisesti hyökätessä Suomeen britit houkuttelisivat Japanin hyökkäämään pitkin Siperian rataa. Lontoo hylkäsi hankkeen muun muassa sillä perusteella, että silloin olisi jouduttu jättämään Kiina japanilaisten armoille, mikä ei moraalisessa mielessä ollut yhtään hyväksyttävämpää kuin Suomen jättäminen Neuvostoliiton armoille. Hylkytuomiota ei kuitenkaan heti ilmoitettu Snowlle, joka Helsingissä jatkoi kaavailujaan.¹⁰ Jos Erkko oli hajulla hankkeesta, mikä ei olisi ihme, se voisi selittää hänen optimismiaan.

Lontoossa uusi meriministeri Winston Churchill puhui toista kieltä neuvostolähettiläs Ivan Maiskille. Suomen saatua neuvotelukutsun Moskovaan Churchill sanoi ymmärtävänsä ”mainiosti, että Neuvostoliiton täytyy olla isäntänä Itämeren itärannalla” ja olevansa ”hyvin iloinen” siitä, että Viro ja Latvia liitettiin Neuvostoliiton systeemiin eikä Saksan; se oli ”historiallisesti normaalia”. Hän siis vetosi siihen, että nämä maat olivat kuuluneet Venäjän keisarikuntaan. ”Stalin pelaa nyt suurta peliä ja pelaa onnistuneesti”, hän kehui, vakuuttaen ettei briteillä ollut syytä tyytymättömyyteen.¹¹ Marraskuun puolivälissä, Suomen-neuvotelujen jo katkettua Moskovassa, Churchill sanoi Maiskille, että Neuvostoliitolla oli ”kaikki perusteet olla dominoiva valta Itämerellä, ja se on brittien intressien mukaista”. Vaatimukset Suomelle olivat hänen mielestään ”täysin luonnollisia ja legitiimejä”. Venäjähän oli menettänyt Itämeren itärannan herruuden edellisessä suursodassa, vaikka se oli silloin ollut liitossa lännen kanssa ja suorastaan pelastanut Ranskan syksyllä 1914. Nyt se ansaitsi kompensaa-

tionsa.¹² Tätä viestiä ei briteiltä saatu Helsinkiin.

Britit¹³ siis toisaalta viestittivät Helsinkiin tukeaan ja arviota, jonka mukaan Neuvostoliiton uho oli luultavasti bluffia, mutta toisaalta suorastaan yllyttivät Stalinia ottamaan omansa, tosin varoitellen sotilastointien seurauksista. Tämän ei tarvitse olla laskelmoitua kaksinaamaisuutta tai kaksinkertaista kirjanpitoa, josta Maiski brittejä syytti (”ovelaa kansaa nuo englantilaiset”¹⁴), vaan kysymys oli maailmanvallan monikeroksisten intressien eri aspektien ilmenemisestä eri yhteyksissä.

Neuvostolähettiläs pohti Churchillin ja muiden brittijohdajien sanomaa Mainilan laukausten jälkeen, kun Neuvostoliitto oli jo sanonut irti hyökkäämättömyyssopimuksen, jonka Maiski itse oli aikoinaan Helsingin-lähettiläänä allekirjoittanut. Nyt tulisi sota. Miten britit ja muu länsi reagoisivat? ”Kuka niitä [suomalaisia] auttaa? Ruotsalaiset? Englantilaiset? Amerikkalaiset? Kittiiä kanssa! [Tšerta s dva!] Lehtimelua, moraalista tukea, oihkintaa ja voihkintaa – sitä kyllä. Sotajoukkoja, lentokoneita, tykkejä, kuularuiskuja – sitä ei. Eilen Butler juuri sanoi minulle: ’Jos niin kävisi, emme pysty lähettämään Suomeen ainuttakaan sotalaivaa.’”¹⁵

9. Gerrard (2005) 88–89. – Lähteenä ovat FO:lla tehdyt huomautukset Snow’n raporttiin 8.10.1939.

10. Gerrard (2005) 91–93. – Snow muotoili ehdotuksensa ensi kertaa 21.10.1939.

11. Lähettiläs Maiskin salasähke ulkoasiain kansankomissariaatille 7.10.1939, *Dokumenty vnešnei politiki* (DVP), XXII: 2, 1939 (Moskva: Meždunarodnye otnošenija 1992), 167–69. Tähän keskusteluun on Suomessa kiinnittänyt huomiota Mikko Majander (2004) *Pohjoismaa vai kansandemokratia? Sosiaalidemokratit, kommunistit ja Suomen kansainvälinen asema 1944–1951*, Helsinki: SKS, 31.

12. Maiskin salasähke 13.11.1939, *DVP* 1939.

13. Tässä esiintyneet britit olivat kaikki konservatiiveja, useimmat churchilliläistä linjaa. Brittien koko kuva on vivahteikkaampi. Talvisodan syytettyä heränneessä Suomi-solidarisuudessa tuli näkyviin muiden voimien ja etenkin Labourin paino, ja Churchillille tuli uutta sanottavaa hänellekin.

14. Maiskin päiväkirja 30.10.1939, *DVP* 1939. Vanha hokema ’perfidious Albion’ kääntyi helposti venäjäksi: ”Hitrii narod anglišanii.”

15. Maiskin päiväkirja 29.11.1939, *DVP* 1939. – R. A. ’Rab’ Butler oli Foreign Officeen alivaltiosihteeri.

Maiskin arvio meni pieleen, sillä suomalaisten vastarinnan sitkeys loi uuden tilanteen. Ei ihme, jos Stalin käytyään kuukauden verran talvisotaa ja tajuttuaan, mihin oli itsensä ajanut, epäili englantilaisia tahallisesti harhaanjohtamisesta ja houkuttelusta pinteeseen.¹⁶

Hatut ja myssyt

Erkon ja toisaalta Paasikiven ja myös Mannerheimin vastakkaisuus¹⁷ ja sen juurena ollut perustuslaillisten ja suomettarelaiten ristiriita houkuttelee pohtimaan Suomen uudemman historian ja idänpolitiikan suurta teemaa, hattujen ja myssyjen, tavallaan myös Arwidssonin ja Snellmanin, sitten asevelisolistien ja Kekkonen suurta vastakohtaa.

Vastakkaisuuden luonne on paljon vaihdellut ja ollut riippuvainen monista ulkoisista tekijöistä, kuten kansainvälisestä yleisilanteesta ja Venäjän kulloisestakin voimasta. Mutta jos tarkastellaan asiaa pelkästään Suomen (tai 1700-luvun Ruotsin) näkökannalta, näyttää siltä, että yhden tai toisen suunnan ylivalta on helposti johtanut onnettomiin seurauksiin, hattujen dominanssi sotaan tai konflikteihin, myssyjen valta kyyristelyyn.

Voidaanko siis päätellä, että tarvitaan molemmat? Myssyt hoitamaan käytännön idänsuhteita, hatut varjelemaan puolustusta

ja olemaan hankala vaihtoehto, ettei myssyjä kannattaisi painostaa liian pitkälle. ”*Sekä* vastarinta *että* myöntövyys olivat osoittautuneet suuriruhtinaskunnan erillisaseman puolesta käydyin taistelun välttämättömiksi ainesosiksi”, Tuomo Polvinen veti yhteen Bobrikovin kauden.¹⁸

Ei sekään kuulosta optimaaliselta, silloin saadaan sisäistä riitaa ja syytelyä, raastavaa taistelua. Kenties parhaalta, mutta ei suinkaan ongelmattomalta, tuntuisi jos yhden ja samat tahot, vieläpä samat henkilöt voisivat ikään kuin sisäisenä luontonaan kantaa kumpaakin aspektia. Pitoisuudet pakostakin vaihtelisivat, niin kuin ovatkin vaihdelleet. Sitäkin sattuisi, niin kuin on sattunut, että päivällä ollaan yksinä, mutta yöllä toisia. ■

16 Ks. Kimmo Rentola, ”Residenttimme ilmoittaa...” Tiedustelun vaikutus Stalinin päätöksiin talvisodassa’, *Ennen ja nyt* no. 4/2002, www.ennenjanyt.net/4-02/rentola.htm

17 Erkkö-kirjan rajuin sitaatti on vuoden 1960 päiväkirjamerkintä, jonka mukaan Mannerheim ”oli täysi ryssä, eikä hän koskaan siitä taudista parantunutkaan. Paasikivi oli huomattavasti pahempi, mutta silti suomalainen, vaikka politiikaltaan, mikäli sellaisesta hänen suhteensa voi puhua, oli saman linjan miehiä. P:n johtolinja oli pelko, Marskin ryssä” (s. 486).

18. Tuomo Polvinen (1985) *Valtakunta ja rajamaa: N.I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904*, Helsinki: WSOY, 345. Kursivoinnit Polvisella harvennuksina.